

Ірина Дедяєва

ДЄДЯЄВА Ірина Петрівна — аспірантка кафедри історії філософії Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Сфера наукових інтересів — історія філософії.

ПОНЯТТЯ «ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЇ» У ФІЛОСОФІЇ МІШЕЛЯ ФУКО

Суспільство, шляхи його формування та розвитку, структурні компоненти соціального цілого та їх співвідношення є предметом соціально-філософських теорій протягом усього розвитку філософської думки. Поле дослідження постійно розширюється, з'являються нові проблеми. У період переломних моментів на перший план виходить відношення «людина — суспільство». Відповідно, у філософії актуальності набувають ідеї критичної соціальної теорії, яка має справити вплив на інші сфери знання — економічне, соціологічне, політологічне, історичне.

Дана стаття присвячена соціально-правовій концепції Мішеля Фуко — одного з найвідоміших представників постмодерної французької філософії.

Її мета: 1) визначити поняття “індивідуалізації”, її сутності та процесу формування як принципу новоевропейської соціальної теорії; 2) дослідити інтерпретацію «індивідуалізації» у концепції Мішеля Фуко і визначити трансформацію зазначеного принципу, як це розуміється філософом.

Концепціям критичної соціальної теорії взагалі та питанню індивідуалізації зокрема на Заході присвячені праці С.Беста, Д.Келнера, В.Шмідта, В.Декомба. Проблемам постмодерної соціальної філософії присвятили праці такі російські дослідники, як Т.Ойзерман, Н.Автомова, І.Льїн, С.Табачнікова, А.Ашкеров. Вийшли друком праці вітчизняних дослідників О.Соболь та М.Лук'яня, присвячені філософському аналізу різноманітних аспектів постмодерної думки — правовому, політичному, культурологічному, в тому числі й концепції Фуко. Відносини влади власне у фукіанській концепції суспільства й держави розроблені російським дослідником Р.Кинчевим, в Україні — В.Дехтяром. Аналізу індивідуалізму в компаративістському контексті «Схід — Захід» присвятили свої праці російські дослідники А.Андрєєв, А.Селиванов. Англійський дослідник Д.Ховарт здійснив аналіз «археології» політичного дискурсу Фуко.

На Заході ідею активної критичної позиції сучасної філософії у другій половині ХХ ст. великою мірою розвинула Франкфуртська школа філософії. В рамках своєї концепції загальної критики сучасного типу раціональності школа стверджує: починаючи з розвитку модерної держави та ідеологічного керування суспільством, важливою функцією філософії є нагляд над владними проявами політичної раціональності.

Слідом за франкфуртцями, думка яких розгорталась у межах німецької традиції, що йде від Вебера, свій аналіз західної моделі сучасного типу раціональності, західного лібералізму пропонує Мішель Фуко, філософію якого вирізняє критико-політична стурбованість. На його вимогу, філософія має постійно ставити під питання всі явища панування, в якій би галузі чи формі вони не проявлялись — політичній, економічній, інституціональній.

Незалежно від аналітиків «Діалектики Просвітництва» французький філософ констатує, що взаємозв'язок між раціоналізацією і проявами політичної влади є очевидним. Звернення Фуко у 70-х рр. до правової тематики, свідоме заглиблення у проблематику влади та особливо розвиток концепції дисциплінарного суспільства призвели до постановки питання: яким чином модерне устремління до знання поряд із свободою та просвітництвом породило також панування та варварство?

М.Фуко розгортає дослідження індивідуалізму — ліберального принципу, що найкраще виражає сутність людини європейської традиції та є базовим для організації життя західного суспільства. Саме у ньому, як прийнято вважати, полягають причини духовного й матеріального піднесення західної цивілізації. Фуко доводить, що цей принцип протягом

новоєвропейської доби зазнав трансформації, ступінь та роль якої намагається виявити філософ, аналізуючи сучасну європейську модель відносин між індивідом та державою.

Поняття «індивідуалізації» французький мислитель розробляє на матеріалі досліджень історії становлення науки й культури Нового часу. За Фуко, історія становлення знання, як рухлива, постійно змінювана сфера, виступає найпридатнішим полем для дослідження людських взаємовідносин. Дане поняття ґрунтовно проаналізоване в таких працях, як «Наглядати й карати», «Порядок дискурсу» — у творах пізнього періоду творчості Фуко.

Уже у ранній період своєї творчості (праці «Слова та речі» та «Археологія знання») мислитель ставить питання про місце індивіда у загальному потоці історії, звертається до проблеми пошуку людиною свого «топосу» — своєї «системи координат», яка б не дала людині загубитися, ствердила її індивідуальність. Саме тоді філософ висловлює думку, що кожне суспільство проникнуте певною владною «системою функціонування істини». Пізніше він уточнює цю концепцію: кожне суспільство має свій режим роботи істини або «політику істини». «Політика істини» охоплює всі суспільні події. Філософ досліджує відношення між соціальною реальністю та соціальним мисленням, зв'язок між «Дискурсом» й «Владою».

Проблема, яка розглядається тут, — це питання про соціальне та особистісне в людині, про взаємообумовленість цих двох начал, про людину як вільну істоту і як громадянина. Чи може хто-небудь вголос назвати себе абсолютно вільним? Як сумістити всі факти несвободи із твердженням, що свобода є сутнісним визначенням природи людини? Якщо людина — суб'єкт усіх соціальних звершень, то саме у людському факторі треба шукати головну причину наявного становлення. Що ж, на думку Фуко, змінилося у самому соціальному й політичному житті? Мислитель має на меті проаналізувати процес осягнення і створення людьми обставин їхнього життя, трансформацію форм самоусвідомлення ними самих себе у світі.

Фуко наводить критику «традиції» як «просвітительського», пасивного, на його думку, ставлення до проблеми свободи особистості, намагається наблизитися до реального сучасного буття, не ховаючи його «під тягарем метафізично-пророчого дискурсу». І в цьому сенсі мислитель виявився дуже чутливим до розуму, відкритого історії.

Філософ дає кілька інтерпретацій індивідуалізації як реальності, як, наприклад, в культурологічному, «спеціалізованому» сенсі: індивідуалізація — як зв'язок автора зі своїм витвором, результатом діяльності. Індивідуалізації як «певному способу буття дискурсу» Фуко присвятив доповідь «Що таке автор?» [4, с.21].

Але головним для філософа є соціально-політичний зміст «індивідуалізації» — як процесу набуття людиною статусу індивіда й члена громадянського суспільства та держави. На думку Фуко, зазначений ліберальний принцип західного суспільства трансформувалася у певних соціально-історичних умовах.

Спроба зрозуміти фукіанську інтерпретацію цього поняття, його відношення до реального світу, можливості його різноманітних трактувань та узагальнень із необхідністю вимагає прояснення висхідного смислу поняття «індивідуалізація», аналізу його походження й сутності.

Індивідуалізм, що полягає у свободі особистості — одна із ключових ліберальних цінностей, яка впродовж століть була наріжним каменем будь-якої політичної теорії. Відокремлення індивіда та поява автономної особистості — це продукт і показник історичного розвитку. Процес розкладу родового устрою виявився водночас процесом становлення людської індивідуальності. Подальший розвиток суспільства став неможливим на основі примітивного колективізму та вимагав виявлення індивідуальної самостійності й активності людини. Життєвий сенс та історична необхідність індивідуалізації людини, виробника полягала в тому, що вона привела індивіда від розчинення його у первісному колективі до набуття ним власної автономії, розвинула його ініціативу й творчість, що справило суттєвий вплив на розвиток суспільства.

Якщо життя людини в суспільстві жорстко регулюється традиціями, звичаями, заповідями предків, а її поведінка детально регламентується від народження і до самої смерті, то таке суспільство надзвичайно консервативне. Недопущення будь-чого вільного, оригінального, самочинного призводить до того, що люди стають схожими один на одного, а суспільство

здатне лише відтворювати в сучасному і майбутньому відношення минулого.

Сутність індивідуалізації пов'язана саме із самотністю індивіда, із його здатністю бути самим собою, виступати самотійною істотою в рамках іншого цілого. Примус ніколи не може замінити тієї внутрішньої енергії, яка випливає з вільної самодіяльності. Саме тому вищим проявом індивідуалізації людини є свобода, і тому вона одна здатна розкрити всі закладені в людині сили й здібності.

Слід зазначити, що людина індивідуалізується лише в результаті багатовікового історичного процесу. В давньому світі особистість була підпорядкована суспільству, громадянин існував задля держави. Приватне життя було підкорене спільноті й було лише засобом для виконання громадянських обов'язків. Саме такий характер суспільного життя, коли особистість не отримала ще свого повного розвитку, відобразився у вченнях видатних мислителів. У Платона, наприклад, держава уподібнюється окремій особистості; ідеальний устрій суспільства зображується за аналогією з фізичним організмом: у ньому наявні ті ж складові частини і те ж відношення частин до цілого. Але вже Аристотель зазначив, що така надмірна єдність суперечить природі речей, хоча він також убачав найвищу мету всього людського існування у державі, і в нього природа цілого визначає природу частин, а не навпаки. З часом особистість почала пред'являти свої права. Розвиток особистісних інтересів став головною причиною занепаду давніх республік. У Середні віки частково були відновлені основи давнього світу у формі кріпацтва, але лише частково, тому що свобода, завойована історичним розвитком, не може вже бути загублена.

У Новий час розпочалась боротьба за відміну привілеїв на свободу. Принцип індивідуалізації ліг в основу суспільного договору. Попри всі розбіжності філософсько-правових концепцій держави Локка, Гоббса, висхідним пунктом їх теорій слугували суб'єктивні вимоги окремої особистості. На основі цих теорій відбувається подальша розробка теорії невід'ємних прав громадянина, що знайшла своє вираження в «Декларації», розробленій і прийнятій у 1789 р., де втілені основні принципи Французької революції: свобода, рівність у правах, безпека, опір гніту. Індивідуалістська теорія, яка знайшла своє практичне застосування у революціях (англійській, французькій, американській), відстоювала права людини. Є багато засобів зібрати людей до купи, але існує тільки один спосіб об'єднати їх — це встановити закон, один для всіх. За кожною особистістю визнаються вроджені їй як людині невід'ємні права, яких суспільство не може порушити. Держава покликана тільки охороняти права окремих осіб, запобігаючи їх порушенням.

Усі люди живуть у суспільстві, але кожен при цьому живе своїм власним життям, тобто відокремлюється у відносно самотійну «точку буття», що дозволяє їй активно, творчо проявляти себе у навколишньому світі. Будучи включеною в ту чи іншу соціальну структуру, людина зберігає при цьому свою відносну самотійність.

Індивідуалізацію не можна розуміти і як абсолютну незалежність особистості в суспільстві. Вона позначає спосіб буття особистості в суспільстві як самотійного суб'єкта діяльності. Це особлива форма буття людини в суспільстві: кожна особистість стає самотійною перш за все як елемент суспільної системи завдяки тій особливій ролі, яку вона відіграє у функціонуванні цієї системи. Сама індивідуалізація — це і є форма виразу спілкування.

Тому кордони між людьми, закладені теорією індивідуалізації, виступають одночасно дійсними зв'язками між людьми, тими зв'язками, які об'єднують окремі особистості в єдине суспільне ціле.

У праці «Наглядати й карати», а згодом і в інших працях та інтерв'ю Мішеля Фуко 70-х — поч. 80-х рр. поняття «індивідуалізації» набуває проблематизації. «Проблематизація» у Фуко позначає виклик нового інтересу до певного усталеного поняття чи факту, погляд на нього в іншому ракурсі, надання йому несподіваного смислу. Філософ кардинально змінює погляд на індивідуалізацію і репрезентує власне розуміння її як реальності. Він доводить, що багатовіковий розвиток індивідуалізації особистості на певному етапі історії громадянського суспільства, держави призводить до негативних наслідків. Ліберальна цінність, яка завжди вважалася одним із найзначніших досягнень суспільної думки, за певних умов обертається

негативними наслідками для європейської людини.

Фуко ставив питання: чи існує певний зв'язок між історією карного права та історією розвитку гуманітарних наук? Він припускає, що ці дві сфери суспільного досвіду мають спільну матрицю походження, що стало основою для «політичної технології тіла». На думку Фуко, існує знання про людське тіло, що не збігається зі знанням про його фізіологічні властивості, його функціонування. Оволодіння знанням цього «надлишку» відкриває шлях до оволодіння силами тіла: знання та влада утворюють політичну технологію тіла [3, с.40]. Саме історичний інтерес до тіла призвів до «технології влади», розвиток якої став одночасно як «гуманізацією карного права», так і «пізнанням людини». Прилюдна страта злочинця стала історією, форми покарання стали менш жорстокими і, здається, карна система зробилася гуманнішою. Але, на думку Фуко, вона просто трансформувалася, змінивши свій вигляд. Карні процедури вжилися в саме тіло суспільства, розчинилися в ньому. Влада поставила перед собою нову ціль, змінила масштаб дії, змінила тактику на більш витончену, встановила нові правила регуляції, удосконалила систему контактів із суспільством, «зменшила економічну вартість покарання». Метою дослідження філософа є не створення історії дисциплінарних інститутів з усіма їх індивідуальними особливостями, а визначення за допомогою ряду прикладів певних суттєво важливих методів, які при переході від інституту до інституту легко вжилися в тіло суспільства, стали загальноприйнятими [3, с.203].

Слідкуючи за логікою міркувань філософа, здається, що індивідуалізація у класичній теорії та індивідуалізація в розумінні Фуко є не більше ніж збіг термінів, що він використовує це слово, не враховуючи набутий раніше цим поняттям сенс. Але наведемо цитату, яка доводить протилежне, тобто філософ підтверджує, що досліджує саме таку індивідуалізацію, як вона розумілася у класичній теорії, але він трактує її інакше. «Момент переходу *от историко-ритуальных* механізмів формування індивідуальності к *научно-дисциплинарным* механізмам [виділ. мною. — Д.І.], когда нормальное взяло верх над наследственным, а измерение над статусом (заменив тем самым индивидуальность человека, которого помнят, индивидуальностью исчисляемого человека), момент, когда стали возможными науки про человека, есть момент, когда были осуществлены новая технология власти и новая политическая анатомия тела» [3, с.282]. Епоха Просвітництва, на думку Фуко, відкрила свободи і в той же час винайшла й дисципліни. Суспільний договір, як підкреслює філософ, став ідеальним ґрунтом для політичної влади такого типу .

Момент, коли відбулася зміна «політичної осі» індивідуалізації, на думку Фуко, найкраще можна прослідкувати на прикладі феодального суспільства: лише окремі особистості мали привілеї бути описуваними, мати хроніку свого життя. Чим більше у людини влади та привілеїв, тим більше вона виділяється як індивід у ритуалах, дискурсах.

Тривалий час, як доводить Фуко, пересічна людина залишалась за порогом опису. Дисциплінарні методи повністю змінили це відношення, знизили поріг, починаючи з якого індивідуальність підлягає опису. У дисциплінарному режимі, навпаки, індивідуалізація є спадною: чим більш анонімною й функціональною є влада, тим більше індивідуалізуються ті, над ким вона здійснюється. Індивідуалізація здійснюється через нагляд. Наприклад, у системі дисциплінарного суспільства дитина індивідуалізується більше, ніж дорослий, хворий — більше, ніж здоровий, божевільний або злочинець — більше, ніж нормальний або законослухняний.

Процедура опису перетворилася на засіб контролю й метод панування, опис тепер не «пам'ятник майбутньому», а документ для можливого використання. Перетворення реального життя на запис, — як пише Фуко, — більш не є процедурою створення героїв: воно виявляється процедурою об'єктивації та підкорення [3, с.280]. Індивідуалізація в суспільстві — це знання про індивідів. Вона стала потрібною як протидія об'єднаній соціальній більшості, що представляє собою силу, яка загрожує процесу дисциплінування. Індивідуалізація діє як роз'єднання, розмежування індивідів, проведення кордонів, протиставлень.

Зауважимо, що тільки в суспільстві людина може індивідуалізуватися і лише в такому суспільстві, що досягло певного рівня розвитку: свобода є економічним принципом.

Суспільний розвиток забезпечується особистою ініціативою, всі відношення будуються на праві вільного договору. Свобода є висхідною точкою всієї економічної діяльності. Людина поряд з ідеологічним і духовним вимірами характеризується також матеріальними відносинами, вона є предметною істотою, яка завжди знаходиться у залежності від предметних, речових умов свого буття, і в основі відносин між людьми врешті-решт лежать відносини з приводу речей. Принцип особистості полягає у самостійному виробництві окремих осіб, що розвивають у процесі своєї життєдіяльності різноманітні форми спілкування, об'єднання й кооперації лише як форми власного об'єднання. Без цього немає свободи. У Фуко, однак, не має пояснень щодо дії індивідуалізації у матеріальних умовах. Він досліджує «владу індивідуалізації» як феномен, абстрагуючись від його конкретних носіїв, так само, як він досліджував феномен влади, абстрагуючись від будь-яких історичних умов. Тут можна не погодитися з Фуко, адже досліджувати людину — значить аналізувати її у фокусі всіх аспектів життєдіяльності. Зведення відносин «індивід — держава» до духовної сфери або сфери влади, збіднює інтерпретацію індивіда. Фуко досліджує прояви й результати процесу індивідуалізації у культурі, залишаючи поза увагою матеріально-економічну основу її прояву.

Рельєфно групуючи історичні події, Фуко доводить, що з розвитком наук про людину, із дисциплінарною спеціалізацією, індивідуалізація виступає вже не як форма існування людської особистості в громадянському суспільстві (як це відбувається в класичній теорії), а перетворюється на одну з форм, у якій Держава здійснює панування над людиною. Розвиток наукового знання про людське тіло й дух, поглиблення інтересу до них прямо відповідає удосконаленню силових методів впливу на особистість.

Саме тому поняття індивідуалізації тісно взаємопов'язане з поняттям «влада — знання», яке також знаходиться у центрі дослідницького проекту Фуко — «Генеалогії влади». Форми «влади — знання» є історично мінливими. Часом виникнення панівного сьгодні типу «влади — знання» дослідник вважає злам епохи Просвітництва і XIX століття. За його твердженням, влада не є привілеєм ні жодної особи, ні жодної держави. Вона не має визначеного центру, власного джерела, тобто є децентрованою та анонімною. Визначальні особливості цього типу «влади — знання» — «паноптизм» (тобто, всепіднаглядність), дисциплінування і нормування. Головну функцію дисциплінарних технологій влади Фуко вбачає у процедурі «нормалізації», яка постачає суспільству покірних індивідів. Ця процедура нормалізації людей передбачає постійно діючий процес індивідуалізації, тобто роз'єднання, розсортування індивідів з метою «урівняти всіх»: самотність особистості у дисциплінарному суспільстві виключається.

Характерною рисою індивідуалізації є прихований характер дії держави. Сучасна людина, її тіло й душа так само, як і соціальні науки, що її вивчають, — усе це похідні спільно діючих механізмів соціального дисциплінування, нормування та індивідуалізації. Згідно з Фуко, чим більш анонімним є тип влади, тим більшої індивідуалізації зазнає її об'єкт. Об'єктом може бути дитина, хворий, ув'язнений. Філософ має на меті виявити й продемонструвати поширену техніку прояву-панування сучасної держави, тобто механізм індивідуалізації, результатом якої стає «нормалізований» індивід.

«Генеалогія влади» намагається розкрити, яким чином через соціальний дискурс, продукування істини ми управляємо самі собою та іншими. Суб'єкт є носієм певної ідеологічної позиції, що нав'язується йому суспільством, — такий погляд на людину в суспільстві Фуко мав протягом усієї творчої кар'єри. Але в пізній період своєї діяльності він доводить, що суб'єкт, хоча і детермінований владою, не може бути зведений тільки до цієї позиції, оскільки сам у свою чергу активно репродукує дискурсивні практики. Мислитель робить спробу науково пояснити культурно-історичне не лише людини, яка діє, але й способу, котрий дозволяє встановлювати історично-специфічні практики відокремлення, розподілу, розрізнення істини і неправди.

Французький філософ ніколи не погоджувався із будь-якими універсальними спробами віднайти оптимальне рішення у дослідженнях соціального рівня. Подібний політичний сцієнтизм веде, на його думку, до духовної сліпоти, несвободи. Це не відповідає самій природі

суспільства — мінливий і новий у кожний окремий момент. Такою є відповідь Фуко на твердження про те, що світ можна відкрити тільки раз. Насправді, — пише він, — «мій світ» — кожен день відкривається заново. Цей світ — найважливіший за всі [2, с.205].

Фуко підкреслює, що проблема, яка стоїть перед громадянами сьогодні, — одночасно політична, етична, соціальна й філософська — полягає не у вивільненні індивіда від держави та її інституцій. Лише у соціумі вона може розвинути себе повною мірою. Відповідно, про силу людини судять не по силі окремих індивідів, а по могутності всієї держави. Що є дійсно важливим, як застерігає філософ, — це усвідомлювати значення пов'язаного з державою типу індивідуалізації, який виник із появою, починаючи з XVI ст., нової форми влади — держави. Філософ закликає сприяти новим формам підвладності, відкидаючи той тип індивідуалізації, який насаджувався громадянам упродовж багатьох віків. Боротьба має відбуватися вже не проти певного типу підвладності, а на рівні рефлексії над самою повагою з боку індивідів до підвладності як явища.

Отже, розглянуті праці Фуко свідчать: 1) філософ доводить факт трансформації індивідуалізації у певних визначених соціально-історичних умовах; 2) «індивідуалізація» у його концепції набуває негативного значення. Інтерпретована як спосіб, у який держава маніпулює свідомістю й поведінкою людини, індивідуалізація є неадекватною розвитку самої свободи.

Можна зробити загальний висновок, що Фуко не просто висловлює власну громадянську позицію або впроваджує критику новоєвропейської традиції, як це стало характерною рисою філософської думки постмодерну. Замість абстрактної критики суспільства він впроваджує іманентний аналіз: розгляд усталеного принципу, неформального закону суспільної свідомості, що довгий час слугував ідеалом для європейців. Саме з такої точки зору стає зрозумілим неприйняття філософом «абсолютного» європейського суб'єкта й критика останнього.

Власне критика, як наполягає французький філософ, має стати інструментом для тих, хто бореться й чинить опір. Багатопланове удосконалення критики — головна особливість стратегії Мішеля Фуко.

Література

1. Берлін І. Чотири есе про свободу. — Київ, 1994.
2. Бичко І.В. В лабіринтах свободи. — М., 1976.
3. Фуко Мишель. Надзирать и наказывать. — М., 1999.
4. Фуко Мишель. Что такое автор? // Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. — М., 1996.

Надійшла до редакції 4.06.2003 р.